

*Lucie Jarkovská
Kateřina Lišková
Iva Šmídová a kol.*

S genderem na trh

*Rozhodování
o dalším vzdělání
patnáctiletých*

EDICE STUDIE

EDICE STUDIE

Ediční rada SocioLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)

Luděk Brož, PhD. (Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung, Halle/Saale)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Helena Kubátová, PhD. (Univerzita Palackého)

Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, PhD. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Mgr. Zuzana Uhde (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

S genderem na trh
Rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých

Lucie Jarkovská, Kateřina Lišková, Iva Šmídová a kol.

*Lucie Jarkovská
Kateřina Lišková
Iva Šmídová a kol.*

S genderem na trh

Rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých

Praha–Brno 2010

klíčová slova: gender, vzdělávání, trh práce, Česká republika, výzkum kvalitativní

Tato kniha byla vydána s podporou Grantové agentury České republiky v rámci výzkumného záměru „Volba vzdělání a anticipace šancí na pracovním trhu z genderové perspektivy“ (GA403/06/0067). Dílčí podporu čerpala jedna z autorek, Iva Šmídová, z výzkumného záměru „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

Odborně posoudily doc. PhDr. Zuzana Kiczková, Ph.D., a PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)** ve spolupráci s Masarykovou univerzitou, Praha-Brno 2010.
Vydání první.

Copyright © Martina Hynková, Klára Janoušková, Lucie Jarkovská, Tomáš Katrňák,
Kateřina Lišková, Iva Šmídová a Marie Valentová 2010

Copyright © 2010 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7684-6 (online : pdf) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-210-5297-0 (brožovaná vazba) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-7419-030-8 (brožovaná vazba) (Sociologické nakladatelství SLON. Praha)

Obsah

Úvod	9
LUCIE JARKOVSKÁ, KATEŘINA LIŠKOVÁ, IVA ŠMÍDOVÁ	
I. Gender a vzdělání: standardní výklad a nové interpretace	17
1. Genderové aspekty českého školství	18
LUCIE JARKOVSKÁ, KATEŘINA LIŠKOVÁ	
2. Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace a vzdělanostní segregaci dívek a chlapců v českém vzdělávacím systému	36
IVA ŠMÍDOVÁ, KLÁRA JANOUŠKOVÁ, TOMÁŠ KATRŇÁK	
3. Genderová segregace na trhu práce v kontextu segregace ve vzdělání v mezinárodním srovnání	63
MARIE VALENTOVÁ, IVA ŠMÍDOVÁ, TOMÁŠ KATRŇÁK	
4. Expertní instituce na poli poradenství při volbě povolání: Přehledová sonda	80
MARTINA HYNKOVÁ	
II. Rozhodování o střední škole: Analýza rozhovorů s patnáctiletými a jejich rodinami	91
5. Sekretářky a mechanici CNC strojů. Zn. svobodně: Šance na pracovním trhu a rodinná rozhodování	92
IVA ŠMÍDOVÁ	
6. Rodinu si nedělat: Práce a rodina v úvahách patnáctiletých	119
LUCIE JARKOVSKÁ	
7. Dělání a oddělávání genderu. Inkonzistentní volby školy u patnáctiletých dívek a chlapců	136
KATEŘINA LIŠKOVÁ	

III. Dělání genderu ve škole i profesi: Případové studie	151
8. Školní třída pod genderovou lupou LUCIE JARKOVSKÁ	152
9. Řidička autobusu a zdravotní bratr: Prolamování genderových bariér ve sféře placené práce KATEŘINA LIŠKOVÁ	179
O autorkách a autorech	198
Literatura	200
Přílohy	216
Zvolené střední školy a obory komunikačních partnerů	216
Zvolené stupně středoškolského vzdělání	217
Rejstřík	218

Úvod

LUCIE JARKOVSKÁ, KATEŘINA LIŠKOVÁ, IVA ŠMÍDOVÁ

Tato kniha je výsledkem projektu, který byl zaměřen na provázanost pracovního trhu se systémem vzdělávání. Onu provázanost jsme zkoumaly v perspektivě patnáctiletých žákyň a žáků v době, kdy se rozhodovali pro střední školu a výhledově také pro svou budoucí profesi.¹ Přetrvávající genderové nerovnosti na pracovním trhu jsou stále považovány za ústřední bariéry rovnosti žen a mužů ve společnosti. Od vzdělávacího systému se obecně očekává, že přispěje k vyrovnávání šancí; výzkumy ale ukazují, že hypotéza o vzdělávacím systému jako výtahu neplatí, respektive že genderové rozdíly nezmenšuje, ale naopak konzervuje. Instituce vzdělání podobně jako instituce pracovního trhu odrážejí genderovou strukturovanost společnosti a formují tak anticipace sociálních aktérek a aktérů. Ti tudíž ve své většině směřují na místa genderově příslušná, což ve vzdělání znamená oborovou (horizontální) segregaci a na trhu práce navíc segregaci vertikální.

Považujeme za důležité zmínit, že ačkoli analyzujeme právě provázanost pracovního trhu a vzdělávání, nechceme přispět k dojmu, že veškerá výzkumná i sociálně politická snažení je třeba podřizovat ekonomickým zájmům. V poslední době se často setkáváme s tím, že projekty věnující se rovnosti žen a mužů na pracovním trhu, popřípadě i ve vzdělávání, čerpají legitimitu z přesvědčení, že genderová rovnost je efektivní a výhodná především pro ekonomický růst. Pokud tomu tak je, může to být pozitivní, ale my se domníváme, že genderovými nerovnostmi je třeba se zabývat a přispívat k jejich odstranění nikoli pouze z důvodů ekonomických, ale především kvůli akcentu na dodržování lidských práv, nediskriminaci a úsilí o zvyšování kvality života ve všech jeho souvislostech.

V naší analýze jsme se řídily dvěma hlavními teoretickými přístupy k genderu, které je možné označit za strukturní a interakční a jež jsou spolu nerozpojitelně provázány. Gender tedy pojmáme jako princip projevující

¹ Projekt nesl název *Volba vzdělání a anticipace šancí na pracovním trhu z genderové perspektivy* a byl v letech 2006–2008 financován Grantovou agenturou ČR.

cí se v interakcích, strukturující život jedinců, skupin a společnosti, nikoli jako komplex esenciálních charakteristik individua. V pohledu strukturním je pro nás inspirující přístup Pierra Bourdieuho, který ukazuje gender jako součást habitu, který formuje a orientuje naše jednání a volby (Bourdieu 1998, 2000a). Genderový habitus strukturuje aspirace žen a mužů a informuje jejich praktický rozum, tedy jejich porozumění sociálnímu světu a tomu, co v něm mohou „rozumně“ očekávat. V tomto smyslu Bourdieu tvrdí, že „naděje se přizpůsobují vyhlídkám, aspirace možnostem“ (Bourdieu 2000a: 57). Genderový habitus nás tedy vede k genderově strukturovaným volbám, ačkoli neexistuje žádný formální systém příkazů a zákazů, a instituce, klíčové pro náš výzkum, tedy školství a trh práce, jsou manifestně otevřené všem bez rozdílu. V interakčním pohledu vycházíme z analýz West a Zimmermana zaměřených na děláni genderu (West a Zimmerman 2008). Autorská dvojice analyticky oddělila pohlaví, pohlavní kategorii a gender. Pohlaví je v tomto smyslu chápáno jako určené na základě sociálně schválených biologických kritérií klasifikace osob jako žen a mužů. Pohlavní kategorie funguje ve většině sociálních situací jako zástupce pohlaví a lidé jsou do ní zařazováni na základě identifikačních předvádění, která potvrzují příslušnost jedince buď ke kategorii muž, či ke kategorii žena. Konečně gender je činností, zvládáním situačního jednání v kontextu normativních očekávání spjatých s jednotlivými pohlavními kategoriemi. Gender tedy není možno chápat jako (neměnný) atribut jedince, ale jako děláni, jako aktivitu prováděnou v každodenních interakcích, jako osvědčování (či podlamování) příslušnosti jedince ke „své“ pohlavní kategorii.

V tomto smyslu pracujeme v našich kvantitativních analýzách s pohlavní kategorií, která má právě dvě varianty, totiž „muž“ a „žena“. Ve statích, které vycházejí z kvalitativních částí našeho výzkumu, se zaměřujeme na interakční provádění genderu, a to jak při analýze etnografických zkoumání, tak hloubkových rozhovorů a focus groups. Jak pozorování interakcí, tak sociální výpovědi jejich aktérek a aktérů interpretujeme skrze koncept děláni genderu, jež je sociálně strukturované, ale které zároveň skýtá možnost sledovat, jestli a jak dochází k proměnám genderovaných vzorců. Ačkoli všechny texty vycházejí ze stejného teoretického rámce, každá z kapitol obsahuje vlastní teoretické ukotvení. To proto, že každá z autorek akcentuje jiné aspekty použitých konceptů, a také proto, aby bylo jednotlivé statě možné číst samostatně.

* * *

Kniha, kterou držíte v ruce, vychází z výzkumu *Volba vzdělání a anticipace šancí na pracovním trhu z genderové perspektivy*, který uskutečnil mezi roky 2006–2008 tým socioložek specializovaných na genderové analýzy Lu-

cie Jarkovská, Kateřina Lišková a Iva Šmídová. Do projektu byly zapojeny i další výzkumnice a výzkumník – Patricie Hanzlová koordinovala práce na výzkumu a aktivně se ho účastnila v prvních dvou letech, Martina Hynková převzala její místo administrativní koordinátorky v závěrečném roce. Během přípravy výzkumného projektu byla součástí týmu Kateřina Nedbálková, která pak odešla na rodičovskou dovolenou. Marie Valentová, Klára Janoušková a Tomáš Katrňák výrazně přispěli k řešení projektu sekundárními analýzami dostupných kvantitativních dat. Kateřina Machovcová a Libora Oates-Indruchová realizovaly doplňkové případové studie a celý projekt iniciovala Gerlinda Šmausová, která se do něj v prvních letech zapojila v roli konzultantky. Pavlína Binková svými korektorskými schopnostmi výrazně přispěla k jazykové kvalitě výsledných textů.

Základ výzkumu tvoří hloubkové polostrukturované rozhovory, focus groups a analýza sekundárních dat. V rámci empirické části výzkumu jsme uskutečnily čtyřicet osm rozhovorů v rozmezí dvou let; první rozhovor proběhl v dubnu 2006, poslední pak v dubnu 2008. Komunikačními partnerkami a partnery byli především žáčky a žáci tří brněnských základních škol a jejich rodiče, část rozhovorů jsme vedly s expertkami v oblasti kariérového poradenství. S žáky a žákyněmi a jejich rodiči jsme uskutečnily nejdříve hloubkové polostrukturované rozhovory. Rozhovory probíhaly v domácnostech dotazovaných, v kavárnách či v pracovních výzkumnice, a to od dubna 2006 do ledna 2007. Celkem bylo do výzkumu zapojeno dvacet dva patnáctiletých žaček a žáků, čtrnáct dívek a osm chlapců. Rozhovory s žákyněmi a žáky probíhaly za přítomnosti alespoň jednoho z rodičů. Vedly jsme tak devět rozhovorů s dcerou a matkou, jeden rozhovor se synem a matkou, jeden rozhovor s dcerou a otcem, dva rozhovory se synem a otcem, jeden rozhovor s dcerou a oběma rodiči, tři rozhovory se synem a oběma rodiči; dva rozhovory proběhly s jedním z rodičů bez přítomnosti dítěte. Výjimku tvořil rozhovor s žačkou, která žila u svého staršího bratra, jenž zastoupil rodiče, a rozhovor s dvojčaty a jejich oběma rodiči.

Dále byly realizovány tři skupinové rozhovory, tzv. focus groups, které proběhly na každé ze škol s vybranými žákyněmi a žáky z výzkumného vzorku. První focus group, kterého se zúčastnila jedna dívka a dva chlapci, proběhl v březnu 2007, kdy již bylo známo rozhodnutí o (ne)přijetí žáčky či žáka na vybranou střední školu. Druhý focus group za přítomnosti tří žaček a jednoho žáka proběhl rovněž v březnu 2007; poslední, třetí focus group, byl uskutečněn v červnu 2007 a zúčastnily se jej dvě žákyně a jeden žák. Chybějící informace o konečném výběru školy jsme získaly prostřednictvím doplňujících telefonických rozhovorů s rodiči žaček a žáků, kteří byli dotazováni na konečný výběr školy a spokojenost dětí s jejím výběrem. Ná-

slednou kvalitativní analýzu rozhovorů jsme prováděli prostřednictvím počítačového programu Atlas/ti, pro kvantitativní analýzu jsme použili program SPSS.

Pět rozhovorů jsme vedly s expertkami kariérového poradenství. Sem patřil rozhovor se školní psycholožkou, s vyučující, která plní zároveň funkci výchovné poradkyně na vybrané základní škole, a rozhovor s vyučující odpovědnou za přijímací řízení a propagaci vybrané střední školy. Dále byl uskutečněn rozhovor s pracovnící Informačního a poradenského střediska Úřadu práce (IPS ÚP) Brno a s pracovnící Pedagogicko-psychologické poradny v Brně.²

Devět kapitol monografie³ zachycuje jednotlivé aspekty provázanosti pracovního trhu a vzdělávacího systému a jsou rozčleněny do tří oddílů. Oddíl *Gender a vzdělání: standardní výklad a nové interpretace* začíná kapitolou, ve které se autorky Lucie Jarkovská a Kateřina Lišková zamýšlejí nad konceptuálním uchopením kategorie genderu a jeho aplikací ve výzkumech vzdělávání. Usilují o to, aby se předešlo na jedné straně zjednodušujícímu pojetí genderu jako univerzalizující kategorie, na straně druhé opačnému extrému, kterým je individualizace ignorující sociální struktury. Autorky tvrdí, že ačkoli se studentky navzájem v mnoha ohledech liší, jsou institucemi vzdělávacího systému serializovány jako ženy. Očekávají se od nich odlišné výsledky, odlišná motivace ke studiu, jejich výkon je odlišně hodnocen a předpokládá se jejich jiná profesní orientace než u studentů-mužů. Tato kapitola se zaměřuje na genderovou povahu vzdělávacích institucí, a to jak ve smyslu genderové segregace podle oboru a stupně vzdělání, tak na úrovni interakcí odehrávajících se v procesu výuky, při kterém dochází k připisování odlišné hodnoty a významu výkonům studentek a studentů. Autorky dokládají, že vzdělávání funguje jako sociální zdviž jinak pro muže a jinak pro ženy, a tudíž že při vysvětlování genderových nerovností ve vzdělávání a na pracovním trhu nevystačíme s vertikální segregací.

V kapitole druhé Iva Šmídová, Klára Janoušková a Tomáš Katrňák interpretují relevantní sociální, ekonomické a demografické faktory, které se

2 Délka rozhovorů s žactvem a rodiči se nejčastěji pohybovala mezi třiceti a čtyřiceti minutami, délka rozhovorů s expertními pracovníci byla variabilnější – od dvaceti minut po dvě hodiny. Samotné přepisy rozhovorů s žákyněmi a žáky a jejich rodiči, včetně přepisů focus groups, dosáhly délky tří sta čtyřiceti dvou normostran, přepisy rozhovorů s expertními pracovníci představovaly dalších třicet pět normostran.

3 Kromě textů, jež se staly součástí této knihy, vzniklo během výzkumu ještě několik dalších studií. Iva Šmídová publikovala v *Sociologickém časopise* shrnutí kvantitativní části naší výzkumné práce (Šmídová 2009), Kateřina Machovcová představila výstupy své případové studie o genderovanosti vybraného podniku v časopise *Sociální práce/Sociální práce* (Machovcová 2008) a studii genderové struktury univerzity Libory Oates-Indruchové jsme použily jako podpůrný nepublikovaný materiál.

podílejí na míře vzdělanostních aspirací dívek a chlapců. Zároveň mapují vzdělanostní segregaci, tedy faktory, jež se podílejí na reálné volbě typu střední školy. Tato kvantitativní sekundární analýza, založená na datech souboru PISA-L 2003, ukázala, že jakkoli jsou vertikální vzdělanostní aspirace (tedy postojová proměnná) dívek vyšší, zkoumané faktory neovlivňují odlišně směr ani velikost aspirací chlapců a dívek. Ovšem reálné jednání v podobě volby typu školy (s maturitou/bez maturity) znaky genderovanosti vzdělávacího a socializačního procesu nese. Dívčí volbu ovlivňuje dobré rodinné zázemí, zatímco pro chlapeckou volbu vzdělání s vyšší prestiží hraje silnou roli vzdělání otce.

V kapitole třetí zkoumají Marie Valentová, Iva Šmídová a Tomáš Katrňák vztah mezi genderovou segregací v povolání a horizontální (oborovou) a vertikální (dle dosažené výše) genderovou segregací ve vzdělání. Situaci České republiky zasazují do kontextu dalších osmnácti evropských zemí, pro které byla k dispozici data z Evropského sociálního výzkumu (European Social Survey – ESS) z roku 2004. Text srovnává genderovou segregaci oborů povolání, která je v Evropě vyšší, s poněkud méně segregovaným systémem vzdělávání a poukazuje na souvislosti segmentace v těchto dvou systémech. Základním zjištěním analýzy je, že Česká republika ob stojí v evropském srovnání v míře zkoumaných segregací. Analýza dále ukazuje, že míra genderové segregace v povolání je silněji navázána na horizontální segregaci ve vzdělání: to znamená, že dívky ve sledovaných zemích už dosahují stejné výše vzdělání jako chlapci, ale v jiných (tzv. ženských) oborech. U většiny zkoumaných zemí platí souvislost mezi vyšší mírou disparity mezi muži a ženami v různých kategoriích povolání a vyšší genderovou disparitou v různých oborech vzdělání. Jak u nás, tak v dalších evropských zemích se při detailnějším pohledu na míry segregace ukazuje, že stereotypní obsazování určitých sektorů trhu práce nebo oborů vzdělání ženami či muži je i nadále běžným jevem.

Martina Hynková se ve čtvrté kapitole věnuje expertním institucím, které vstupují jako autority a informační zdroje aktérů do jejich rozhodování o volbě školy a budoucího povolání. Hynková nabízí základní přehled těchto organizací a postřehy z terénu, kterými komunikační partneři ve výzkumných rozhvorech tyto instituce charakterizovali jako vlivné či naopak neužitečné nebo které lze identifikovat jako genderované či genderově senzitivní.

Pátou kapitolou vstupujeme do druhého oddílu, který obsahuje analýzu kvalitativního výzkumu realizovaného s patnáctiletými žákyněmi a žáky a jejich rodinami. V této části knihy, nazvané *Rozhodování o střední škole: Analýza rozhovorů s patnáctiletými a jejich rodinami*, Iva Šmídová v kapitole

páté tvrdí, že ačkoli demokratické společnosti zdůrazňují princip rovných šancí založených na posouzení individuálního výkonu aktérů a usilují o minimalizaci vlivu připsaných znaků, jako je pohlavní kategorie nebo sociální či etnický původ, na sociální mobilitu občanů, zůstává tato emancipace od připsaných sociálních charakteristik spíše snem než realitou. Komunikační partneři v našem výzkumu zdůrazňovali princip svobodné volby, když popisovali rozhodování o volbě školy a následné profese. Autorka však tento společenský i individuální důraz na svobodu v rozhodování v řadě ohledů problematizuje. Jedním z limitů svobodné volby je právě gender, neboť dívky a chlapci jsou směřováni a sami směřují do genderově stereotypních životních drah, spíše než by z nich vybočovali. Text se snaží porozumět tomu, jak mohou genderované volby existovat zároveň s vírou v individuální výkon.

V kapitole šesté se Lucie Jarkovská věnuje analýze genderovanosti přemýšlení a fantazií o budoucím životě dívek a chlapců. Ukazuje, že do úvah dívek a chlapců vstupují v jiném poměru a s jinou závažností otázky rodiny a otázky hodnoty placené práce. Právě tyto představy patnáctiletých jsou jedním z důvodů, proč si žáci a žákyně devátých tříd volí další vzdělání směřující k genderově stereotypnímu povolání.

V sedmé kapitole ukazuje Kateřina Lišková, že ačkoli většina sociálních aktérů dělá genderově čitelné volby typu vzdělání (a následně povolání), existují analyticky zajímavé, totiž genderově inkonzistentní volby. S využitím konceptu dělání genderu (West a Zimmerman) pojmenovává a nahlíží na inkonzistence mezi pohlavní kategorií osoby a jejím/jeho děláním genderu v kontextu volby střední školy. Sociální teorie očekává konsonanci mezi objektivními strukturami společnosti a strukturami, jež inkorporoval aktér (Bourdieu 1998, 2000a). Nekonzistentní způsob dělání genderu ale otevírá několik otázek: Existovala konsonance struktura-aktér v individuálních biografiích nekomplikovaně a od začátku? Jaké typy inkonzistencí můžeme identifikovat, a naopak v čem jsou aktéři genderově čitelní? Co znamenají identifikované inkonzistence pro tzv. oddělávání genderu? Lze tvrdit, že mizí význam genderu jako sociální kategorie, nebo se spíše proměňuje normativní obsah dělání genderu?

Další kapitola otevírá oddíl zahrnující případové studie *Dělání genderu ve škole i profesi*. Tato osmá kapitola představuje vybrané výsledky etnografického výzkumu zaměřeného na (re)produkci genderu ve školní třídě, který zrealizovala Lucie Jarkovská. Gender je analyzován v souvislosti s kategoriemi, jakými jsou věk a etnicita/národnost. Ty představují další z re/konstruovaných proměnných ovlivňujících sociální nerovnosti. Bývají často vnímány jako přirozený základ sociálních rozdílů a slouží jako legitimizace

nerovností. V textu autorka ukazuje, jak se tyto kategorie protínají a jak se jejich souhra projevuje v chování a strategiích různých sociálních aktérů a akterek, žáků a žákyň, v rámci jejich interakce ve třídě.

Poslední, devátá kapitola, nabízí text Kateřiny Liškové, která analyzovala pracovní kariéry, které nenaplnují genderově konvenční sociální vzorce, jež očekávají koherenci mezi charakterem povolání a pohlavní kategorií osoby, která povolání vykonává. Kvalitativní empirická studie se zaměřuje na dvě individuální case studies osob pracujících v genderově nepříslušném povolání a analyzuje je v kontextu diskuse o tom, zda sociální aktérky a aktéři „hrají“ gender podle kontextu, v němž se nacházejí, nebo zda existuje genderový habitus, který orientuje jednání napříč situacemi. Jakkoli bychom mohli očekávat, že právě na případech genderové inkoherece mezi osobou a jejím povoláním se ukáže rozvolňování genderových struktur, text argumentuje pro existenci inkorporovaného genderového habitu, tedy dispozic aktérů a akterek jednat způsobem, který přispívá k reprodukci genderových symbolických pořádků.

* * *

Tématu žen a mužů ve vzdělání se v poslední době dostává zasloužené pozornosti ze strany české výzkumnické obce. Zabývat se ženami a muži, dívkami a chlapci však neznamená dělat genderovou analýzu. Důraz na gender, jenž je ústřední pro naše bádání, znamená, že v našem výzkumu nepouštíme ze zřetele sociální struktury, které se reprodukují skrze jednání sociálních akterek a aktérů. Pouze takováto analýza může přispívat k prohloubení porozumění sociálním procesům a být tak podkladem pro promýšlení sociální změny.

Část I.

**Gender a vzdělání:
standardní výklad
a nové interpretace**

Kapitola 1

Genderové aspekty českého školství⁴

LUCIE JARKOVSKÁ, KATEŘINA LIŠKOVÁ

Vzdělání jako nástroj emancipace?

Vzdělávací systém bývá ve vztahu k sociálním nerovnostem vnímán jako nástroj emancipace umožňující vertikální sociální mobilitu. Obecně lze říci, že masové vzdělávání v demokratických společnostech představuje nástroj zvyšování životního standardu a emancipace společnosti jako celku, avšak detailnější analýza struktury školství odhaluje, že toto pravidlo se uplatňuje v některých sociálních skupinách lépe a v jiných jen velmi omezeně. Výzkumy ukazují, že představuje spíše selektivní mechanismus, který prostřednictvím přidělování oprávnění (výuční listy, maturita, VŠ diplom) k výkonu různých prestižních a různě finančně ohodnocených povolání třídní rozdíly petrifikuje (Bourdieu 1998, Bourdieu a Passeron 1977, Shavit a Blossfeld 1993). Tyto výzkumy se však zaměřují na reprodukci třídních nerovností, zkoumání nerovností genderových stojí na okraji jejich zájmu.

Ukazuje se, že z hlediska dosaženého stupně se vzdělání žen stále zvyšuje a to nejen ve srovnání s minulostí; dosahují dokonce i vyšší vzdělanostní úrovně ve srovnání s muži v současnosti. To se však nijak neodráží na genderové struktuře společnosti, kde jsou ženy stále znevýhodněny. Tvrdíme, že na všech vzdělávacích stupních tvoří součást vzdělávání mechanismy (skryté kurikulum), které umísťují ženy na nižší společenské pozice (ve srovnání se stejně a často i méně vzdělanými muži). Tyto mechanismy směřují ženy k tomu, aby svůj nižší status akceptovaly a považovaly ho za přirozený a aby ho vnímaly jako samozřejmou součást své genderové identity. Stupeň vzdělání pak v procesu reprodukce genderových nerovností není rozhodující. Naopak, čím déle žena ve vzdělávacím systému setrvává a čím vyššího stupně vzdělání dosáhne, tím větší bude rozdíl mezi jejím sociálním postavením a postavením jejího stejně vzdělaného vrstevníka-muže.

4 Tato kapitola původně vyšla v *Sociologickém časopise / Czech Sociological Review*, 2008, Vol. 44, No. 4: 683–701.

Pokud by vzdělání fungovalo jednoduše jako mechanismus sociální mobility, jak je konvenčně pojímáno, pak by umožňovalo překonat askriptivní charakteristiky jedince, neboť by se řídilo podle výkonu, nikoli podle jejich/jeho připsaných znaků. Avšak mnohé výzkumy a mnozí teoretici a teoretičky ukazují, že princip meritokracie není zárukou demokratického ducha školství, ve kterém mají všichni stejnou šanci na úspěch, a v němž tak záleží jen na výkonu, který podají. Bourdieu a Passeron uvádějí, že školství absolventskými diplomy jen potvrzuje výsadní postavení elit (Bourdieu a Passeron 1977). Ulrich Beck upozorňuje na fakt, že ve společnostech s masovými vzdělávacími systémy v současnosti dochází k tomu, že vzdělanostní kvalifikační kritéria pro profesně výhodné pozice splňuje tak velké množství kandidátů, že kritéria selekce, jakými jsou pohlaví, etnicita a náboženské smýšlení, která měla být původně vzděláním překonána, nabývají na novém významu. Při výběru mezi formálně stejně kvalifikovanými kandidáty se tyto kategorie znovu uplatňují a unikají tlakům nutícím ke zdůvodnění (Beck 2004: 249). Dobré vzdělání už není klíčem odemykajícím dveře dobrého zaměstnání, ale pouze oprávněním ke vstupu do předpokojů, kde budou ty správné klíče teprve (podle libovolných pravidel) rozdělovány (Beck 2004: 246). Avšak tento Beckův argument neznamená, že by školství už nebylo významným tématem v rámci studia sociálních nerovností; mnohé mechanismy reprodukce je stále možné pozorovat i přímo ve vzdělávacím systému a v žádném případě nelze vzdělávání v analýzách sociální stratifikace opomenout. Mezinárodní srovnávací projekty ukázaly, že český vzdělávací systém je velmi selektivní a že vzdělanostní nerovnosti se v České republice reprodukuji silněji než ve vyspělém světě (Matějíř a Straková 2006). Tyto výzkumy se zpravidla zaměřují na souvislost mezi sociálním zázemím dětí na jedné straně a jejich školním výkonem a dosaženým vzděláním na straně druhé. Ve středu jejich zájmu stojí otázka, zda současný vzdělávací systém přispívá ke vzestupné sociální mobilitě, či zda spíše reprodukuje nerovnosti.

Nerovnosti ve vzdělávání

Rozdílnost je inherentní součástí vzdělávání: studující disponují různým nadáním, volí si různé studijní směry, setrvávají ve vzdělávacím procesu různý počet let, děti ve škole dostávají různé známky. Současná podoba vzdělávacích systémů do značné míry stojí na explicitních principech soutěže, a tím pádem na implicitní selektivitě, která se má opírat o ideu meritokracie. Meritokracie se však v praxi uplatňuje problematicky, neboť kritéria hodnocení jsou konstruována tak, že jedince určitých sociálních charakte-

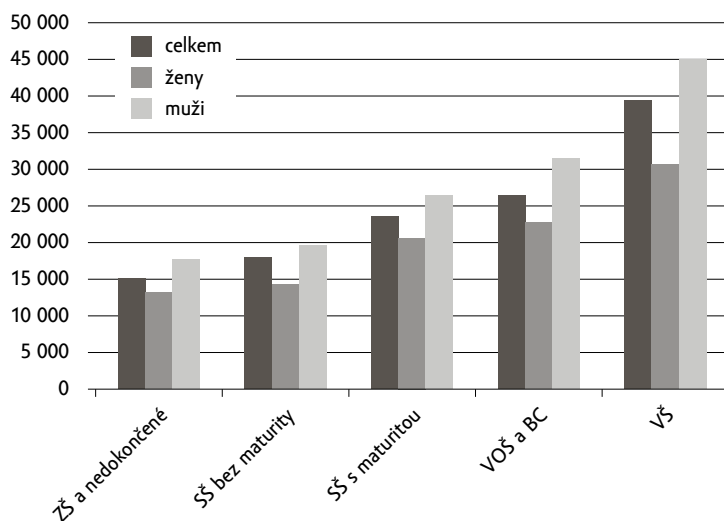
ristik zvýhodňují a jiné znevýhodňují. Tato idea se také obtížně srovnává s problémem nestejné startovní čáry, kdy děti s různým zázemím mají různé možnosti využití vzdělávacího systému pro vlastní sociální mobilitu. Politický zájem na sociálním smíru a spravedlnosti a ekonomický zájem na efektivitě vedl k formulaci požadavku rovných šancí na vzdělání, které by zajistily snížení závislosti dosaženého vzdělání na sociálním původu dítěte. Výsledky sociálněvědních výzkumů věnovaných tomuto tématu však poukazují na přetrvávající nerovnosti ve vzdělávacích šancích v závislosti na sociální třídě, a některé uvádějí, že se tyto nerovnosti ještě zvětšují (Shavit a Blossfeld 1993, Vallet 2004).

Ještě problematičtější než vztah socioekonomického statusu a vzdělanostních šancí je vztah vzdělávání a genderu. Ženy ještě před 150 lety téměř vyloučené ze vzdělávání dnes mají své samozřejmé místo na všech vzdělávacích stupních. Výzkumy v posledních desetiletích poukazují na to, že dívky mají dokonce vyšší vzdělanostní aspirace než chlapci, například PISA 2000 (OECD 2001),⁵ a že jejich procentuální zastoupení v sekundárním a terciárním vzdělávání začíná převažovat nad zastoupením chlapců/ mužů. Růst vzdělanosti žen je enormní. Zatímco ve věkové skupině žen starších 65 let je nadpoloviční podíl těch, které nedosáhly vyššího než základního vzdělání, ve věkové skupině 25–39 let procento žen s maturitou výrazně převýšilo procento mužů s maturitou (ženy 44,7 %, muži 32,4 %). Vysokoškolaček je v této skupině už jen o 1,5 procentního bodu méně než vysokoškoláků, přičemž mezi studujícími na vysokých školách v současné době již lehce převládají ženy. V akademickém roce 2004/5 studovalo na českých vysokých školách 206 286 českých občanek a občanů, z toho 50,6 % žen (Ústav pro informace ve vzdělávání [dále: ÚIV] 2006).

Jak už jsme uvedli, vzdělávání je obvykle považováno za významný faktor ovlivňující možnosti a postavení na trhu práce a spoluurčující mzdové difference. Předpokládá se, že čím vyšší vzdělání, tím větší šance na výhodné postavení na trhu práce a na vyšší příjem (Breen a Goldthorpe 1997). Podíváme-li se však na statistiky vztahující se k pracovnímu trhu, zjistíme, že ženy jsou vytlačovány do sekundární sféry, mají nižší platy a často čelí diskriminaci (například Walby 1988, Kuchařová a Zamykalová 2000, Čermáková et al. 2000). Vliv vzdělání na výši mzdy je výrazně silnější u mužů než u žen, *gender wage gap*, tedy rozdíl mezi průměrným platem žen a průměrným platem mužů, se s rostoucím vzděláním a prestiží povolání zvětšuje (Fischlová 2006, Baštýř 2001). Mzdový rozdíl je vysoký u náročných zaměstnání vyžadujících vysokou úroveň odbornosti (až 40 %), nižší je

5 Více k tématu aspirací ve vzdělání viz Kapitola 2.

Graf 1 Hrubý měsíční příjem podle vzdělání v roce 2006

Zdroj: Výběrové šetření mezd zaměstnanců.

u méně náročných profesí (zhruba 15 %, Fischlová 2002: 24). Obecně je postavení žen na trhu práce spojeno s nižšími mzdami, nižší účastí na řízení a rozhodování, nižší prestiží a naopak vyšším ohrožením dosavadní pozice a vyšší nezaměstnaností (Fischlová 2002: 15).

Zdá se tedy, že tento model (vyšší vzdělání = lepší pracovní pozice = vyšší příjem) nefunguje pro všechny sociální kolektivity stejně. Některé studie například ukázaly, že postavení potomků imigrantů druhé generace na trhu práce je horší než postavení potomků neimigrantů se stejným vzděláním (Levels a Dronkers 2005). Podobně je tomu i se ženami. Srovnání statistik popisujících vzdělanostní strukturu a vzdělanostní trendy se statistikami pracovního trhu naznačují, že tzv. korelační hypotéza (čím vyšší stupeň absolvovaného standardizovaného vzdělání, tím vyšší pozice ve standardizovaném zaměstnání) neplatí bez ohledu na gender (Wetterer 1992). Platí totiž zvláště pro ženy a zvláště pro muže. Čím vyšší bude mít žena vzdělání, tím vyšší bude její příjem ve srovnání se ženou s nižším vzděláním. Nikoli však nutně ve srovnání s méně vzdělaným mužem. Jak je patrné z Grafu 1, muži s maturitou vydělávají v průměru více než ženy s vyšším odborným vzděláním či bakalářským titulem a muži s VOŠ či Bc. vydělávají více než vysokoškolačky s magisterským diplomem.